
خدا در فلسفه
دکارت و صدرالدین شیرازی

همایون همتی

معاونت پژوهشی و آموزشی
سازمان تبلیغات اسلامی

معاونت پژوهشی و آموزشی
سازمان تبلیغات اسلامی

خدا در فلسفه دکارت و صدرالدین شیرازی

نویسنده: همایون همتی

لیتوگرافی: کلهر

چاپ و صحافی: چاپ سوره

چاپ اول: ۱۳۸۶

شمارگان: ۲۲۰۰ نسخه

شابک: ۴ - ۱۶۱ - ۵۰۶ - ۹۶۳ - ۹۷۸

ناشر: انتشارات سوره مهر

نقل و چاپ نوشته‌ها منوط به اجازه رسمی از ناشر است.

همتی، همایون، ۱۳۲۸ -

خدا در فلسفه دکارت و صدرالدین شیرازی / همایون همتی. - - کارفرما:
سازمان تبلیغات اسلامی، معاونت پژوهشی و آموزشی، تهران: شرکت
انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۶.

ص ۲۶۰.

ISBN: 978 - 964 - 506 - 161 - 4

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

ص.ع. به انگلیسی: Homayoun Hemmati, Descartes and
Sadruddin - Shirazi on God.

کتابنامه: ص [۲۵۸ - ۲۵۱] همچنین به صورت زیرنویس.

۱. دکارت، رنه، ۱۵۹۶ - ۱۶۵۰ م. Descarts, Rene. - - خداشناسی.

۲. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. - -

خداشناسی، ۳. خداشناسی - - مطالعات تطبیقی، ۴. خدا - - اثبات.

الف. شرکت انتشارات سوره مهر، ب. عنوان.

۱۹۴

B ۱۸۱/۸/ خ ۴۸۸

م ۸۴ - ۴۰۱۷۲

کتابخانه ملی ایران

نشانی: تهران، خیابان حافظ، خیابان رشت، کوچه جمشید جم، شماره ۷۲.

صندوق پستی: ۱۱۴۴ - ۱۵۸۱۵

تلفن: ۶۶۴۶۵۸۴۸ • نمابر: ۶۶۴۶۹۹۴۷

تلفن مرکز پخش: ۵ - ۶۶۴۶۰۹۹۳

www.IRICAP.com

فهرست مطالب

۹	مقدمه ناشر
۱۱	پیش‌گفتار
۱۵	تاریخچه و مقدمات بحث
۱۵	توضیحات آغازین
۲۱	سابقه و سیر تاریخی مفهوم خدا
۳۵	خدا در ادیان هندی
۳۶	خدا در ادیان چینی
۳۹	خدا در اندیشه یونانی
۴۴	مفهوم خدا در دین زرتشتی
۴۶	مفهوم خدا در دین یهود
۴۸	خدا در دین مسیح
۵۴	خدا در دین اسلام
۵۹	وجوه مشترک در تعاریف و مفاهیم خدا
۶۰	استعلاء (تنزه) و حلول خداوند
۶۵	خدا و جهان
۷۱	اسماء و صفات الهی
۷۵	تشخیص خدا

۷۷	راههای شناخت خدا
۷۹	گزارشی کوتاه از برهانهای اثبات وجود خدا
۸۰	برهان وجودی
۸۲	برهان جهان‌شناختی و غایت‌گرایانه
۸۳	برهان اخلاقی
۸۴	دین یهود و اسلام
۸۶	الحاد جدید
۸۶	دورهٔ پس از الحاد
۸۹	موقعیت کنونی براهین خداشناسی
۹۱	براهین اثبات وجود خدا در فلسفه دکارت
۹۱	اجمالی از زندگی دکارت
۹۷	براهین اثبات وجود خدا در فلسفه دکارت
۱۰۸	نقد برهان اول دکارت
۱۱۴	نقد و بررسی برهان وجودی (برهان دوم دکارت)
۱۱۷	انتقاد کانت از برهان وجودی
۱۲۰	نقد برتراند راسل
۱۲۲	کاربرد هگلی برهان وجودی
۱۲۳	بحثهای معاصر درباره برهان وجودی
۱۲۴	دیدگاه هارتشورن و مالکولم درباره برهان وجودی
۱۲۶	دیدگاه ما در نقد و تحلیل برهان وجودی
۱۲۷	تقریر آنسلم از برهان وجودی
۱۳۳	اشکالات دیگر بر برهان آنسلم
۱۳۶	اشکالات تقریر دوم آنسلم
۱۳۷	آخرین نقد بر استدلال آنسلم

اشکالات استدلال و تقریر دکارت از برهان وجودی.....	۱۴۰
تحلیل و بررسی آخرین برهان دکارت.....	۱۵۲
براهین اثبات وجود خدا در فلسفه صدرالدین شیرازی (ملاصدرا).....	۱۷۱
اجمالی در زندگی صدرالدین شیرازی (ملاصدرا).....	۱۷۱
تألیفات و آثار ملاصدرا.....	۱۷۵
حکمت متعالیه.....	۱۷۹
منابع افکار و نظریات ملاصدرا.....	۱۸۱
ابتکارات فلسفی ملاصدرا (ره).....	۱۸۳
برهانهای اثبات وجود خدا در فلسفه ملاصدرا.....	۱۸۵
نقد و بررسی (۱).....	۱۸۸
نقد و بررسی (۲).....	۱۹۱
نقد و بررسی (۳).....	۱۹۱
برهان صدیقین.....	۱۹۷
ریشه‌های دینی و عرفانی برهان صدیقین.....	۲۰۰
تاریخچه پیدایش برهان صدیقین.....	۲۰۳
تقریر ابن سینا از برهان صدیقین.....	۲۰۵
نقد تقریر ابن سینا از برهان صدیقین.....	۲۱۰
نظر ملاصدرا درباره برهان صدیقین ابن سینا.....	۲۱۵
برهان صدیقین به تقریر ملاصدرا (ره).....	۲۱۶
برهان صدیقین در آینه نگاه متأخران.....	۲۳۱
تحولات بعدی برهان صدیقین.....	۲۳۶
ارزیابی و نتیجه‌گیری.....	۲۴۳
منابع فارسی و عربی.....	۲۵۱
منابع انگلیسی.....	۲۵۷

مقدمه ناشر

رنه دکارت، فیلسوف فرانسوی، متوفی ۱۶۵۰ م. را پدر فلسفه جدید غربی نامیده‌اند. اگرچه رویکرد خودبنیادی نفسانی در تفکر غرب از رنسانس و در آراء فیلسوفانی چون پیکودلامیراندولا، مارسیلیو فیچینو و ماکیاولی آغاز گردیده بود، اما در دستگاه مابعدالطبیعی دکارت بود که خودبنیادی نفسانی صورت تئوریک و فلسفی منسجم پیدا می‌کند.

دکارت اگرچه فیلسوفی ملحد و منکر ذات لایزال الهی نبود اما فیلسوفی اومانیست بود که خدا را ذیل سوبرکتیویسم بشری تعریف می‌کرد و بدین سان در رویکرد استدلالی برای اثبات فلسفی ذات نامتناهی نیز از نفسانیت فردی متناهی آغاز می‌کرد.

فلسفه دکارت، فلسفه‌ای خودبنیادانگار است و از این منظر در مقابل فلسفه صدرایی قرار دارد که خدا مدار و حق محور است. در واقع دکارت نماینده اصلی و فیلسوف مؤسس مابعدالطبیعه غرب مدرن می‌باشد و مرحوم صدرای شیرازی خاتم الفلاسفه تمدن کلاسیک ما و از مفاخر و افتخارات فرهنگی جهان اسلام و تشیع می‌باشد.

در کتابی که پیش رو است، تعریف مفهوم خدا و روشهای استدلالی اثبات آن در فلسفه ملاصدرا و دکارت به گونه‌ای تطبیقی بررسی شده است.

امید که انتشار این اثر آغازی باشد برای سلسله بررسیهای تطبیقی در خصوص فلسفه اسلامی و فلسفه غربی که بی‌تردید می‌تواند در مسیر ترسیم مرزهای هویت فرهنگ خودی در تقابل با تهاجم فرهنگ اومانیستی گامی مؤثر و سازنده باشد.

ان شاء الله

پیش‌گفتار

گر دولت وصال خواهد دری‌گشودن

سرها بدین تخیل بر آستان توان زد
بحث از فلسفه مقایسه‌ای در کشور ما هنوز بحثی نوین و نوپاست و سخن از خداوند و محبوب ازلی نیز همچنان برای آدمی باطراوت و دل‌انگیز است. این عرصه هم به فلسفه و هم به دانش ادیان و دین‌پژوهی مرتبط است و رساله کنونی در واقع پژوهشی میان‌رشته‌ای و اصلاً مربوط به دانشی موسوم به فلسفه دین است. موضوع این رساله «براهین اثبات وجود خدا در فلسفه دکارت و صدرالدین شیرازی» است، که مقایسه‌ای است بین آراء دکارت که او را پدر فلسفه جدید^۱ خوانده‌اند^۲ و نظرات صدر المتألهین شیرازی، حکیم والامقام مسلمان ایرانی، که بنیانگذار نظام فلسفی خاصی

---

1. The Father of Modern Philosophy.

۲. برای نمونه بنگرید به فلسفه کانت، اشتفان کورنر، ترجمه عزت‌الله فولادوند، خوارزمی، ۱۳۷۶، ص ۲۰ و نیز رک:

William H. Brenner, *Elements of Modern Philosophy*, New Jersey, 1987, P.9.

موسوم به حکمت متعالیه است و بدون تردید از آغاز ظهور تاکنون، بانفوذترین چهره فلسفی در تمام محافل و حوزه‌های تدریس در فلسفه اسلامی بوده و می‌باشد. مقایسه آراء حکیمان اسلامی با دیدگاه‌های چهره‌های ممتاز فلسفی مغرب‌زمین برای مسلمانان و ما ایرانیانی که بدون تعصب و به گواهی تاریخ، همواره قومی فرهنگ‌پرور و دانش‌دوست و اهل حکمت و فرزانی بوده‌ایم، از ضرورت و اهمیتی درجه اول و انکارناپذیر برخوردار است؛ به ویژه در این عصر شکوهمند انقلاب اسلامی و قیام دلیرانه مردم رشید و فداکار ایران که این همه تأکید بر بازگشت به خویشن و مبارزه علیه تهاجم فرهنگی می‌رود. زیرا که رویارویی پیروزمندانه با فرهنگ مهاجم، جز با شناختن دقیق و احاطه تام بر تمامی اجزا و ارکان تشکیل‌دهنده آن ممکن و میسر نخواهد بود. این گونه پژوهش‌های علمی، بایستی بسیار زودتر از اینها آغاز می‌شد. مسئولان دلسوز و فیلسوفان خردمند و اندیشمندان و صاحب‌نظران بابصیرت و متعهد کشور ما در این خصوص تقصیر بسیار نموده‌اند که اکنون بایسته است تا به جبران برخیزند. گرچه فوراً باید افزود که بی‌برنامگی و عدم حمایت جدی متولیان امور فرهنگی و دلسردی و بی‌رغبتی اهل اندیشه و قلم نیز در پیدایش این خلأ تحقیقاتی سهم مؤثری داشته است و خوش‌بینانه امید می‌بریم که در آینده شاهد حمایت واقعی و عملی اندیشمندان این دیار از سوی مسئولان ذی‌ربط باشیم. رساله حاضر سه فصل اصلی دارد: در فصل نخست به طرح مقدمات بحث پرداخته‌ام و کوشیده‌ام آغاز پیدایش و پیشینه تاریخی و سیر تطور مفهوم خدا را در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف باز نمایم و البته این بحثی گسترده و درازدامن است و من تنها به ترسیم کلیات اجمالی آن بسنده

کرده‌ام تا رساله، پُر حجم و پیچیده و ملال‌آور نشود.

فصل دوم به بررسی و ارزیابی پیرامون ادله خداشناسی در فلسفه دکارت پرداخته و کاستیها، کژیها و نارساییهای این ادله را نشان داده‌ام و در ضمن آن به برخی از اصول فلسفه دکارت نیز اشاراتی رفته است. در فصل سوم که آخرین فصل این رساله است برهانهای اثبات وجود خدا در فلسفه صدرالمُتألهین شیرازی (قده) را مورد بررسی قرار داده و نتیجه گرفته‌ام که همه برهانهای او، جز برهان معروف به «برهان صدیقین»، تکراری و کهن است و در فلسفه یونان و نیز فلسفه یهودی و مسیحی سابقه‌ای دراز و دیرپا داشته است و مورد جرح و نقد قرار گرفته و متفکرانی نیز به دفاع از آنها برخاسته‌اند که خود این بحث ماجرای دراز دارد و این مختصر شرح آن را بر نمی‌تابد.

در فلسفه ملاصدرا، به اعتقاد نگارنده، تنها برهان صدیقین است که کاملاً بدیع و ابتکاری است. گرچه همین برهان نیز در متن فلسفه اسلامی و به ویژه در نظام فلسفی ابن سینا سابقه‌ای کهن دارد ولی نوع تقریری که ملاصدرا آن را عرضه کرده است به ویژه نظر به مبانی بکرو بدیعی که در تقریر آن مورد استفاده واقع شده، آن را تبدیل به برهانی کاملاً تازه و بی سابقه کرده است و به نظر نگارنده در میان برهانهای معروف به برهان وجودی^۱ تنها این برهان - و به ویژه در تقریر صدرایی آن - است که می‌تواند منطقاً دفاع‌پذیر و قابل اعتماد باشد؛ هر چند برهانهای دیگر نیز با تفاوت درجات بهره‌ای از اعتبار و اقناع‌کنندگی دارند.

در باب برهانهای اثبات وجود خدا و خود مفهوم خدا و تلقی

آدمی از آن مباحث وسیعی در رشته ادیان و دین‌پژوهی معاصر و همچنین در فلسفه دین و نیز رشته کلام جدید یا الهیات نوین^۱ صورت گرفته است، نقادیهای جدیدی نسبت به اعتبار این برهانه‌ها مطرح شده و متکلمان ادیان نیز دفاعهای نیرومندی صورت داده‌اند و در دیار ما نیز به ویژه در دو دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی مباحث جدید و متنوعی درباره این موضوعات ارائه شده که داوری و ارزیابی در باب آن مسائل را نمی‌توان از این رساله انتظار داشت و نگارنده امیدوار است که در فرصتهای دیگری بدان بحثها نیز بپردازد.

در پایان این پیش‌گفتار وظیفه اخلاقی خود می‌دانم که از ناشر محترم و تمامی همکاران دلسوز و سخت‌کوش ایشان که در نشر سریع این دفتر نقش داشتند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم. خداوند همه این عزیزان را سلامت و موفق بدارد.

همایون همتی

مرداد ۸۵

تاریخچه و مقدمات بحث

توضیحات آغازین

منطق دانان به درستی به ما گفته‌اند که: «تصدیق بلا تصور محال است»، یعنی تا چیزی با مفهومی واضح و آشکار در ذهن صورت نپذیرد نمی‌توان درباره آن به داوری نشست و نفیاً یا اثباتاً درباره آن چیزی گفت یا حکمی صادر کرد.^۱ مقصود از تصور، همان مفهوم حاضر در ذهن یا صورت ذهنیه است که مورد و متعلق حکم و تصدیق قرار می‌گیرد. مثلاً تا کسی «هوا» را تصور نکرده باشد منطقاً نمی‌تواند بلکه عملاً هم ممکن نیست که بتواند حکم کند که «هوا سرد است» یا «هوا گرم است»، همین طور کسی که «وجود» را تصور نکرده باشد و مقصود از آن را به درستی در نیافته باشد نمی‌تواند حکم کند که «وجود اصیل است» یا «وجود مقول به تشکیک است» یا «وجود بسیط است» و امثال آن. بحث اصلی ما هم در رساله حاضر از

---

۱. محمد خوانساری، منطق صوری، آگاه، ص ۱۳.

این قاعده کلی و عام مستثنی نبوده و نمی تواند بود، چرا که بحث و تحقیق ما در خصوص برهانهای اثبات وجود خدا نزد دو تن از حکیمان الهی و فیلسوفان نامدار اسلام و اروپاست و روشن است که اثبات وجود خدا یعنی قضیه «خدا هست» یا «خدا وجود دارد» یک تصدیق است و طبق قواعد منطقی بایستی ارکان و اجزای اصلی این قضیه و تصورات تشکیل دهنده این تصدیق به درستی فهم و درک شود تا نوبت به اثبات «نسبت» بین «موضوع» و «محمول» و احتجاج و اقامه برهان بر آن برسد و آن گاه زمینه ارزیابی و داوری پیرامون کژی و کاستی و ناراستی یا قوت و صحت و اعتبار آن برهانها فراهم آید.

ما نیز به منظور مراعات قواعد منطقی^۱ و ترتیب صحیح و تسلسل و توالی درست بحث از همین روش توضیح مفردات و اجزاء تصویریه مطلوب خود که اثبات وجود خداست سود می جویم و در آغاز به بررسی و پیگیری سیر مفهوم یا تصور خدا^۲ در فرهنگهای مختلف و ادیان گوناگون می پردازیم سپس برخی از دیدگاههای نوین کلامی در عصر حاضر را به اختصار مطرح ساخته و از پس آن وارد بحث از برهانهای اثبات وجود خدا در فلسفه دکارت و حکمت متعالیه صدرالمآلهین شیرازی می شویم و در دو فصل جداگانه دیدگاهها این دو حکیم نامور را طرح نموده و به داوری پیرامون آنها می نشینیم. بنابراین ما در تحقیق حاضر از روش تاریخی تطبیقی^۳ که جدیدترین

1. Logical Rules.

2. Concept of God.

3. Comparative - Historical Method.

Mircea Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, vol.3, p.571.

این مقاله توسط همین نگارنده به فارسی ترجمه شده و در مجله نامه فرهنگ به چاپ رسیده است.